

## A szóbeliség-írásbeliség paradigma Benczik Vilmos két könyvéről

Benczik Vilmos: *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor, Budapest, 2001. 332 lap

Mi lesz a Gutenberg-galaxissal, mi követi az írásbeliséget? A kérdést már maga McLuhan fölvetette, nem vagyunk híján a megalapozott és a megalapozatlan jóslatoknak, sőt a lehetőségeket megfogalmazó tudományos válaszoknak sem. Leginkább mégis a publicisztika, a tudományos közbeszéd területe ez, s a legkevésbé sem mondhatjuk el, hogy rendszeres tudományos háttérrel rendelkezőknek állna a rendelkezésünkre.

Ennek egyik oka a téma eleve sokoldalú volta. Alapvetően kommunikációelméleti kérdésekről van szó, de vajon van-e ma Magyarországon kommunikációelmélet? Illetve, bizonyos kutatók munkásságában biztosan van, de van-e akkor e mögött megfelelő apparátus?

A kommunikációelméletet sok kérdésben magába olvasztja a nyelvtudomány. De a nyelvtudomány – bár nagyon sok kapcsolata van beszéd és írás kérdéseivel – mégsem „a” kommunikáció-tudomány, sőt az elméleti nyelvészek ózdkodnak is a kommunikációelméleti kérdésektől. Elég a nyelv „maga”.

Biztos vagyok benne, hogy a szemiotikának is lehetne mondanivalója e tárgyban, de ma nem divatos a szemiotikára hivatkozni (s e tudományágnak sincs tudományos intézménye). Sorolhatnánk még olyan rész tudományokat, mint a szociolingvisztika, az antropológiai nyelvészet, a folklorisztika, a nyelvökológia, a nyelvpolitika, a nyelvstratégia, a nyelvművelés, de nyilvánvaló, hogy bár mindegyikkel érintkeznek, egyik sem tekinthető maradéktalanul kutatási területének ezt a témát. Sőt a témának filozófiai vonatkozása is lehetséges: hiszen a kommunikációs technológia kapcsolatban van a gondolkodással is.

De mi is ez a téma? A cím – csupa nagybetűvel írva – a NYELV, ÍRÁS, IRODALOM szavakat emeli ki, ez azonban akár még irodalomelmélet, szöveg- vagy művelődéstörténet is lehetne. Nem arról van szó. Illetve: arról is. De főként a nyelv kommunikációs technikáinak, technológiáinak bemutatásáról, a most zajló változások történeti kontextusba helyezéséről és az igen közelesen bekövetkező „drámai”, „forradalmi” kommunikációtechnológiai átalakulások modellezéséről.

Égetően fontos téma, mert korunk összes problémája kapcsolatban van a kommunikációval, csak kommunikációelméleti alapon érthető meg. Ennek tudományos feltárása, megértése a legfontosabb, s nem mellékes az sem, hogy lehetőségeink függvényében segítsük ezeknek a problémáknak a megoldását.

Benczik Vilmos a kommunikációs technikák történeti sorrendje szerint halad, vagyis: az írásbeliség előtti kor (tény, hogy ehhez képest az összes többi mákszemnyi, vagyis az újabb és újabb információs korszakok egyre jobban rövidülnek), az írásbeliség kora (amelynek kisebbik része a valóban forradalmi változást hozó „sokszorosított” írásbeliség, ezzel külön fejezet is foglalkozik: *Az írás extenzív és intenzív fejlődése*). Majd az írásbeliséghez kapcsolódó két fontos szempontot külön is tárgyal: a nyelv és az írás viszonyát, valamint az írásbeliség és a szépirodalom kapcsolatát. Ezek nagyon szükségesek a 19. század legvégén, a 20. században kiteljesedő harmadik nagy korszak, az úgynevezett „másodlagos szóbeliség”, az írásbeliség visszaszorulásának a megértéséhez. Itt ismét

két magyarózó fejezet következik: az írásbeliség túlértékeléséről és a lehetséges utóéletéről szólóak. Ne feledjük persze, hogy a nyelv egyetlen létforma – legfőljebb több technológia, de a technológiák mindig hatnak, visszahatnak a nyelvre.

Benczik Vilmos körültekintéssel és kritikával tárja elénk mondanivalóját. Módszerét bátran nevezem filológiaiának: ez a klasszikus bölcsészettudomány alapműszere. Igen tág körben tekintett körül (persze vannak „kedvenc” szerzői, akiket nagyon sokszor idéz: például a tudományos „slágerré” vált McLuhant vagy Ongot – itt jegyezzük meg, hogy McLuhan első magyarországi kiadója és a fordítás gondos ellenőrzője is egyben), de igen becsülöm azért, hogy helyes arányt talált meg a „slágeridézetek” és a kevésbé a tudományos vérkeringésben lévő, a nemzetközi és a magyar tudósok között.

A monográfiából sok helyen statikus képet látok kirajzolódni. (Ez következik egyébként a technikai-történeti korszakolásból is.) Több korszakban, helyen találkozunk azonban azzal a nézettel, hogy egy újabb kor technikája ráépül az azt megelőzőre, mintegy „megszüntetve megőrzi” azt. A **technológiaváltások** tehát megőrzik valamit a múltból. Érdemes lenne ezt a gondolatot következetesen végigvethetni: vajon miként csúsznak egybe a technikák, és ennek következtében miként keverednek a gondolkodási formák, mechanizmusok. Itt egyfajta továbbélésről, átféjlődésről, átcsapásról van szó.

Egyébként ezt a dinamikusmodell-feladatot jól ellátja a *Túlértékelt írásbeliség?* című fejezetben található gondolkodás-beszéd-írás triptichon, amelyet Vigotszkij nyomán föltehetőleg a szerző alkotott meg. Ez az ábrázolás valóban nagyszerű, mert statikus ábra keretében dinamikus mutatója a nem nyelvi gondolkodás (A), a nyelvi gondolkodás (C) és a nyelvre épülő gondolkodás (B) kapcsolatát a szóbeliség-írásbeliség tengelyen történő elmozdulással – kijelölve olyan kommunikációs helyzeteket, amelybe beleférnek nem artikulált tudattartalmak (a), mint például a déja-vu, a művészi nyelvhasználat (b), a gondolkodáson kívül eső tudattartalmak, automatizmusok (c, d), a verbális köznapi és tudományos gondolkodás (e) és a nyelvileg nem nagyon kezelhető, absztrakt tudattartalmak (f), például matematikai gondolkodás.

Igen megörültem az írás kiterjedéséről szóló fejezetben az írógépről szóló résznek. Szépe György is megjegyzi, hogy amíg a könyvnyomtatásról és következményeiről könyvtárnyi irodalom íródott, az írógépkorszak lényegében feldolgozatlan maradt. Ez bizony így van, s e hiányt részben pótolja most a szerző: az írógép technikájának a nyelvre gyakorolt hatásait is felsorolva.

Az olvasás technológiájára – hangos és néma olvasás – többször történik utalás. Nagyon kíváncsi lennék, hogy az olvasás sebessége, például a napilapolvasás, a **gyorsolvasás** mennyiben előlegezi meg a „másodlagos szóbeliséget”. Én is gyorsolvasó vagyok, s leggyakrabban csak valamiféle homályos kép, „folt” marad meg bennem bizonyos szövegekről, újságok esetében az sem. Ez olykor egészen üdvös is.

Kár, hogy a szerző csak egyetlen közepesen hosszú részt szentel a számítógépes szövegnek. Az itt tárgyaltak nagyon fontosak, hisz a számítógépes szöveg:

- anyagtalan,
- az átemeléssel, törléssel gyakran kevésbé lineáris,
- kollektivizálható,
- átalakít(hat)ja emlékezetünket (pl. ellustítja) stb.

A szerző csodálatos képként hozza még Hernád István elnevezését az internetes kommunikációra: *égreírás*, de itt meg is szakad a gondolatsor. Nem esik szó a hálózati kommunikáció jellemzőiről, az e-mailről, a chatelésről és a mobilkommunikáció olyan jellemzőiről, mint az sms vagy a wap.

Ezek valójában nagyon új jelenségek, de már ma is van irodalmuk. Meglátásom szerint a „másodlagos szóbeliségről” a digitális-információs forradalom mellőzésével nem lehet teljes és kerek képet adni. A korrektség jegyében azt azért hozzá kell tennem, hogy mind a digitalizációt megelőző

multimedialitásról, mind pedig a digitális-informatikai forradalom egyik eredményéről a hipertextről, árnyalt és pontos képet rajzol a szerző.

Kibújik belőlem a „nyelvstratégia”: bár a történeti gondolatmenetben minden benne van, ami fontos, mégis hasznos lenne egy olyan fejezet, amely nemcsak futurologiát, hipotéziseket, lehetőségeket vázol fel, hanem valamiféle tanácsot is ad, vagy legalább feladatokat fogalmaz meg. Erre persze a tudomány részéről sokan fölhördülnek: ez nem a mi dolgunk. Persze, lehet, hogy nem a mi dolgunk, azért is vannak oly nagy számban ezen a területen a jó szándékú amatőrök és a dilettánsok. Folyamatosan átengedjük nekik a terepet. Álláspontom szerint, nem kerülhetjük meg, hogy legalább válaszkísérleteket adjunk a következőkre:

- Mi lesz az írással/olvasással – különösen az oktatás, a „lazuló írásbeliség” funkcionális analfabétizmusának tükrében?
- Van-e (nyelvi) alternatívája a tömegkultúrának és a tömegművelődésnek?
- Hogy viszonyul mindehhez a hagyomány (a technológiai hagyomány, általában a hagyományos műveltség)?
- Szükség van-e a hagyomány oktatására, vagy radikális váltással erősen szelektálni kell a művelődési ismereteket (pl. az iskolai tantárgyakat is)?
- Mít kezdjen az ember az információbőséggel és az információhiánnyal?
- Mít eredményez a világháló, a hipertext?
- Van-e, legyen-e nyelvi eszmény (ha igen, mi és ki határozza meg, ki gondolja)?
- Baj-e egyáltalán a diszlexia (betegségnek semmiképpen sem mondhatnám), vagy csak egy nyilvánvaló tünete a nyelvi technológiaváltásnak?
- Mindennek milyen politikai-politológiai-társadalomtörténeti következményei vannak/lesznek, különösképpen a (participációs) demokráciával kapcsolatban?
- Mikképpen modernizáljuk a nyelvtanoktatást (mert az új nyelvi technológiák alapjaiban fogják átgyúrni a kommunikációt, az egyes nyelvhasználati szinteket, a nyelvtant, a szóképzést, általában a kommunikációs modort?)
- Mi váltsa fel a magyar nyelv oktatásában az irodalom-központúságot? A mai irodalom a „nyelv működésének megértését” szolgálja vagy annál többet?
- Hogyan lehet felkészülni az iskolában, a tantárgyakban (pl. a magyar nyelvtanban) a folyamatos technikai újításokra, a technológiák egymásba szerveződésére, utóéletére?

Ezeket a kérdéseket vetik föl bennem Benczik Vilmos könyvének gondolatai. Megismerni a kommunikációtechnológiák múltját, jelenét, majd továbbmennni, továbbgondolni – talán ez a legfontosabb feladatunk, s a kérdésekre közösen kell megkeresnünk a válaszokat. Mert ha nem teszünk, talán már senki sem fogja megírni ennek a könyvnek a folytatását. De szerencsére megírták.

Benczik Vilmos: Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialisálásának kérdéséhez. Trezor Kiadó, Budapest, 2006. 287 lap

Medialitás nélkül nincs nyelv. Hiszen a nyelvet nem lehet megragadni, még elgondolni, feltételezni sem lehet. Benczik Vilmos könyvében ez így jelenik meg: verbalitás és mentalitás összefügg, mert nem verbalizált gondolat – eltekintve néhány művészeti ágtól – nem kommunikálható. Egy ideje azt mondjuk: a nyelv több létformában él. Benczik Vilmos másként fogalmaz: **a nyelv egyetlen létforma, de több technológia.** Akkor tehát az a kérdés, hogy a létforma vagy a technológia, esetleg a médium (a medialitás, a médiumszerűség, azaz a közvetítő közeg szeritíség) a nyelvviség megragadható formája? A különböző fogalmakban közös: a formai elem. Az alapgondolat nyilvánvalóan McLuhanról jön („a médium maga az üzenet”), azaz a médium befolyásolja a közlést. Benczik Vilmos ekként pontosít: a médium határozza meg a nyelv koncipiáltságát (szerződését). Ha továbblépünk, akkor jöhet McLuhan: a médium befolyásolja a közlést. S ha még egyet lépünk,

akkor ez következik: a médium befolyásolja a kultúrát, a gondolkodást. Ezért nem lényegtelen a szóbeliség és az írásbeliség állapota.

Benczik Vilmos új könyvének gondolati pillérei tehát: a beszéd, az írás, a másodlagos szóbeliség, de ezek a következő nagy fejezetekbe vannak olvasztva: *Kommunikáció, Nyelv, Stílus, Irodalom, Olvasás*.

A beszéd az emberré válás elemi és megkérdőjelezhetetlen élménye, mozgatórugója. A beszéd a hétköznapi beszédmódok, valamint a folklór hordozója. Óriási lehetőség az evolúcióban, hogy a nyelvben őrzött kollektív tudás, tudásbázis, a folklór immár lehetővé tette a tapasztalatok egyéntől független őrzését, átadását. Évezredekig a beszéd közvetítette a tudást (mnemotechnikai maradványai a mai napig használatban vannak), határozta meg az emberi élet körülményeit (pl. a hang jelölte ki a poliszok határát). De a beszéd gátja is volt egy fokon túl a fejlődésnek. Az írás nélküli népek nem tudtak a kultúra magasabb fokára jutni. A gondolkodás fejlődésének kutatói legalábbis úgy vélik, hogy a perui indiánok kipuja (csomóírása) olyan zárt, rögzített kommunikációs rendszer, amelyből nem lehetett továbblépés. El is tűntek az inkák, a Machu Pichu sok titkukat őrizi.

Az írás forradalmi létmódja, technológiája a nyelvnek. Egyúttal azonban elindította az emberi gondolkodás és kultúra átalakulását. Fejlődése során egyre tökéletesedik, bár nagy hiba lenne a képrírás → betűírás (fonetikus írás) irányt föltétlenül csak fejlődésnek tartani. Egyes gondolkodók szerint a kínai írásban óriási összetartó erő és kreativitás rejlik, talán ez az egyik rejtett oka Kína modernizációjának. Benczik azonban úgy véli, hogy a betűírás (Kr. e. 8. évszázad) létrejötte hozta létre a valódi szóbeliség-írásbeliség paradigmát, mert a korábbi jelentésrögzítő írásrendszereknek nem volt közvetlen érintkezésük a szóbeliséggel. Mindenesetre az írás azzal, hogy létrehozta az irodalmat, láthatóvá, kézzelfoghatóvá, mozgathatóvá és az emberi elmétől elszakíthatóvá tette a kollektív tudást, biztosabbá a kultúraátadást, és csökkentette az egyén felelősségét is. Ennek az lett a következménye, amelyet már McLuhan is megfogalmazott, hogy az írás feledékenyebbé, lustábbá tette az embert. Az írásbeliség különösen érdekes mozzanatai: a képrírástól a betűírásig az absztrakció erősödése, valamint a multimedialitásból a monomedialitás felé vezető lépések sorozata: a hangos olvasás elnémulásával a világ devokalizációja, a zeneiség, az akusztikusság és az intonáció visszaszorulása. Bizonyos mai nyelvi változások, jelenségek is ennek folyamányának tekinthetők: a nyelv „zenei” elemeinek csökkent értékű használata (különösen írott szövegek fölolvadásában), másik részről az „énekítő” beszéd terjedése (kétséges a szegmentálás, ezért énekel), a betűejtés szaporodása (már nem hallja szóban, ezért úgy ejti, ahogy olvassa).

A hangrögzítéssel és hangtovábbítással létrejövő új kommunikációs-nyelvi létmód az úgynevezett másodlagos szóbeliség, amely a jelek újabb „színeváltozását” okozza. Módosul a szóbeliség, oldódik a monomedialitás.

Benczik Vilmos könyvének további értékes fejezetei a szóbeliség-írásbeliség gondolatkörbe távolabbról illeszkednek. Ezekből jól látható, hogy a szerző természetesen egyazon fogalmi keretben mozog, de az egyes fejezetek önállóan is élnek, valószínűleg különböző célú felkérésekből, tanulmányokból állnak össze. Ilyennek tekinthető a nyelvek természetes vagy mesterséges voltáról vallott gondolata, amelynek konklúziója, hogy az emberi nyelv inkább mesterséges, mint természetes, mivel a nyelvek mindegyikét diszkrét jelek túlsúlya jellemzi. Egy másik tanulmányában azt állapítja meg, hogy a nyelvhasználó embert metaforizálásra a nyelv eredendő inopiája (hiánya) készíti. A metaforakényszernek ma inkább előnyeit láthatjuk, mert a metafora folyamatosan fejleszti az ember analogikus gondolkodását. A szóbeliség-írásbeliség paradigma kapcsán vetődik fel a beszéd idézésének (narrációjának) a lehetséges módja. A magyar szakirodalom egyenes beszédéről, függő beszédéről és szabad függő beszédéről tesz említést. Létezik azonban szabad egyenes beszéd (SZEB) is, amely annyiban különbözik az egyenes beszédétől, hogy az elbeszélő központozási jelek és segédszavak segítségével nem ágyazza bele a szövegegészbe a megidézett beszédet, ezért a szöveg olvasásakor az olvasónak nincs közvetlen fogódzója ahhoz, hogy éppen kinek a szövegét olvassa. A modern magyar prózában a SZEB alkalmazása gyakori (pl. Krasznahorkai László), a szakirodalom

azonban nem tesz róla említést. Jól példázza ez a fejezet (s persze az egész könyv, sőt könyvsorozat!) az irodalomnak és a nyelvnek, szűkebben az irodalomtudománynak és a nyelvtudománynak szükségyszerű kapcsolatát.

A szerző visszatérő gondolatai az írásbeliségnek az új (digitális) világban való működésével kapcsolatosak: „Úgy gondoljuk, hogy az írásbeliség visszaszorulása fölött érzett aggodalmat szűklátókörűség lenne egyszerűen konzervativizmusnak, a megszokott kommunikációs technikához való oktalan érzelmi ragaszkodásnak minősíteni. Az aggodalomnak igen reális alapjai vannak, ugyanis az írás olyan mértékben megváltoztatta, gazdagította az emberi nyelvet – a beszélt nyelvet is! – (. . .) hogy »kicsúsása« a nyelv mögül végzetes következményekkel járhat. Az ember – és a (verbális) gondolkodás – színvonala könnyen visszasüllyedhet a ma fossziliaként kutatott elsődleges szóbeliség állapotába. Egy ilyen elszegényedett nyelvvel szemben a konkurens ismeretközlési technológiák – a könnyen emészthető analóg képi jelek s a nyelven »átnyúló« programozási kódok – már játszva diadalmaskodhatnak. S ebben az esetben könnyen valósággá válhat Vilém Flussernek az a víziója, hogy egykor majd az emberi kommunikációban legfeljebb olyan – színes, érdekes, de mégiscsak alárendelt – szerep jut a beszédnek, mint manapság a nápolyiak közlésfolyamataiban a gesztikulációnak.” De nemcsak az elsődleges (természetes) beszédnek, hanem az elsődleges írásbeliség védelmére is figyelmeztet: „A tét ugyanis nemcsak az iskolai irodalmi nevelés sikere, s ezáltal az irodalom jövője, még csak nem is az olvasáskultúra megmentése, hanem az emberiség által az elmúlt évezredek folyamán fokozatosan elért interiorizált írásbeliség megóvása a megkezdődött enyészettől.”

Hogy az inkákhoz visszatérjek: lelki szemeim előtt a nagy Kárpát-medencei őserdőből csak az imént föltárt Egyetemi Könyvtár tornyai kandikálnak ki.

*Balázs Géza*